MUHAMMAD RIZO OGAHIY DEVONLARI VA TARIXIY ASARLARIDAGI TOPONIM HAMDA ANTROPONIMLARNING LINGVOPOETIK VA MATNSHUNOSLIK XUSUSIYATLARI

Azimbayeva Soniya Marat qizi

Urganch Ranch universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Muhammad Rizo Ogahiy devonlari va tarixiy asarlaridagi toponim hamda antroponimlarning lingvopoetik va matnshunoslik xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida Ogahiy asarlarida uchraydigan joy nomlari va shaxs nomlarining semantik, uslubiy hamda poetik vazifalari tahlil qilindi. Shuningdek, toponim va antroponimlarning tarixiy voqelikni yoritish, badiiy obraz yaratish va matnning estetik ta'sirchanligini oshirishdagi o'rni o'rganildi. Maqolada nom birliklarining qo'lyozma nusxalardagi fonetik va grafik variantlari ham matnshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, ularning eski o'zbek adabiy tilini o'rganishdagi ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijalari Ogahiy ijodidagi nom birliklari milliy-madaniy xotirani saqlashda ham muhim vosita ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: Ogahiy, toponim, antroponim, lingvopoetika, matnshunoslik, poetik birlik, tarixiy asar, qo'lyozma, semantika, mumtoz adabiyot.

Аннотация: В данной статье исследуются лингвопоэтические и текстологические особенности топонимов и антропонимов в диванах и исторических произведениях Мухаммада Ризо Огахи. В ходе исследования проанализированы семантические, стилистические и поэтические функции географических названий и имен собственных, встречающихся в произведениях Огахи. Также изучена роль топонимов и антропонимов в отражении исторической действительности, создании художественных образов и усилении эстетической выразительности текста. В статье рассматриваются фонетические и графические варианты имен собственных в рукописных источниках с точки зрения текстологии, а также их значение в изучении староузбекского литературного языка. Результаты исследования показали, что имена собственные в творчестве Огахи являются важным средством сохранения национально-культурной памяти.

Ключевые слова: Огахи, топоним, антропоним, лингвопоэтика, текстология, поэтическая единица, историческое произведение, рукопись, семантика, классическая литература.

Abstract: This article examines the linguopoetic and textual features of toponyms and anthroponyms in the divans and historical works of Muhammad Rizo Ogahi. The study analyzes the semantic, stylistic, and poetic functions of place names and personal names used in Ogahi's works. In addition, the role of toponyms and anthroponyms in reflecting historical reality, creating artistic images, and enhancing the aesthetic expressiveness of the text is explored. The article also investigates the phonetic and graphic variants of proper names found in manuscript copies from a textual criticism perspective and highlights their significance in studying the old Uzbek literary language. The results of the research demonstrate that the proper names used in Ogahi's works serve as important means of preserving national and cultural memory.

Keywords: Ogahi, toponym, anthroponym, linguopoetics, textual criticism, poetic unit, historical work, manuscript, semantics, classical literature.

Kirish

XIX asr o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lgan Muhammad Rizo Ogahiy nafaqat iste’dodli shoir, balki tarixchi, tarjimon va mohir matnshunos sifatida ham o‘zbek madaniy merosida muhim o‘rin egallaydi. Uning “Ta’viz ul-oshiqin” devoni hamda “Riyoz ud-davla”, “Zubdat ut-tavorix”, “Jome’ ul-voqeoti sultoniy”, “Gulshani davlat” va “Shohidi iqbol” kabi tarixiy asarlari o‘zbek adabiyoti va tarixnavisligining nodir namunalaridan hisoblanadi. Ushbu asarlarda qo‘llangan toponim va antroponimlar nafaqat tarixiy-geografik ma’lumot manbai, balki muhim lingvopoetik birlik sifatida ham alohida ilmiy qimmatga ega [1]. Ogahiy asarlarida uchraydigan toponimlar Xorazm, Xiva, Buxoro, Hirot, Eron kabi hududlarning siyosiy, madaniy va tarixiy manzarasini tasvirlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, antroponimlar orqali tarixiy shaxslar, hukmdorlar, olimlar va adabiy qahramonlarning xarakteri, ijtimoiy mavqei hamda muallifning ularga bo‘lgan munosabati ifodalanadi. Bu esa nom birliklarining faqat nominativ emas, balki badiiy-estetik vazifani ham bajarishini ko‘rsatadi [2].

Mumtoz adabiyotda toponim va antroponimlar muhim poetik vositalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Ogahiy ijodida ushbu birliklar tarixiy voqelikni ifodalash, obrazlilikni kuchaytirish va matnning emotsional-ekspressiv ta’sirini oshirishda faol qo‘llanilgan. Shoir ayrim joy nomlari orqali muayyan davr ruhini, siyosiy muhitni yoki ma’naviy makonni tasvirlasa, shaxs nomlari orqali esa tarixiy obrazlarning badiiy talqinini yaratadi. Shu jihatdan Ogahiy asarlaridagi nom birliklarini lingvopoetik va matnshunoslik asosida tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi [3]. Matnshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, Ogahiy asarlaridagi toponim va antroponimlar qo‘lyozma nusxalar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash, tarixiy matnlarning autentikligini belgilash hamda eski o‘zbek adabiy tilining xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ayrim nom birliklarining turli qo‘lyozmalarda fonetik yoki grafik jihatdan farq qilishi matn tarixini tiklashda muhim ilmiy dalil bo‘lib xizmat qiladi [4].

Ogahiy ijodida antroponimlar ko‘pincha poetik ramz va uslubiy vosita sifatida ham namoyon bo‘ladi. Masalan, tarixiy shaxslarning nomlari bilan bog‘liq sifatlash, tashbeh va metaforalar matnning badiiyligini oshirib, muallifning estetik qarashlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, toponimlar muayyan geografik hududni emas, balki madaniy makon va tarixiy xotirani ham ifodalovchi semantik birlik sifatida qo‘llanadi [5]. Bugungi kunda Ogahiy merosini lingvopoetik va matnshunoslik jihatidan tadqiq qilish o‘zbek filologiyasining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki uning asarlaridagi nom birliklari o‘zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyoti, poetik tafakkur va tarixiy matn yaratish an’analarini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Shu sababli mazkur maqolada Muhammad Rizo Ogahiy devonlari va tarixiy asarlaridagi toponim hamda antroponimlarning lingvopoetik va matnshunoslik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish maqsad qilib qo‘yildi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda Muhammad Rizo Ogahiy devonlari va tarixiy asarlaridagi toponim hamda antroponimlarning lingvopoetik va matnshunoslik xususiyatlarini o‘rganish maqsadida bir qator ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini filologik tahlil, lingvopoetik yondashuv, matnshunoslik, qiyosiy-tarixiy va semantik tahlil metodlari tashkil etdi. Ushbu metodlar orqali Ogahiy asarlaridagi nom birliklarining poetik vazifasi, tarixiy-madaniy mazmuni hamda matn tarkibidagi funksional xususiyatlari o‘rganildi [1]. Tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Ogahiyning “Ta’viz ul-oshiqin” devoni hamda “Riyoz ud-davla”, “Zubdat ut-tavorix”, “Jome’ ul-voqeoti sultoniy”, “Gulshani davlat” va “Shohidi iqbol” kabi tarixiy asarlari tanlab olindi. Ushbu manbalardagi toponim va antroponimlar alohida ajratilib, ularning qo‘llanish chastotasi, semantik ma’nosi va uslubiy vazifalari tahlil qilindi [2].

Lingvopoetik tahlil metodidan foydalanish orqali asarlardagi nom birliklarining badiiy-estetik funksiyasi aniqlandi. Xususan, toponimlarning poetik obraz yaratishdagi o‘rni, tarixiy makon tasviridagi vazifasi hamda antroponimlarning xarakter yaratish va muallif munosabatini ifodalashdagi imkoniyatlari o‘rganildi. Tadqiqot davomida metafora, epitet, tashbeh va ramziy ifoda bilan bog‘liq nom birliklari alohida tahlil qilindi [3]. Matnshunoslik metodlari yordamida Ogahiy asarlarining turli qo‘lyozma nusxalari o‘zaro qiyoslandi. Ayrim toponim va antroponimlarning yozilishidagi fonetik hamda grafik tafovutlar aniqlanib, ularning matn tarixini tiklashdagi ahamiyati baholandi. Ayniqsa, tarixiy asarlardagi nom birliklarining variant shakllari qo‘lyozma an’analari va eski o‘zbek adabiy tilining xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy manba sifatida o‘rganildi [4].

Shuningdek, qiyosiy-tarixiy metod asosida Ogahiy asarlaridagi nom birliklari boshqa mumtoz adabiyot namunalari bilan solishtirildi. Bu orqali ayrim toponim va antroponimlarning tarixiy taraqqiyoti, semantik o‘zgarishi hamda poetik funksiyalaridagi umumiy va farqli jihatlar aniqlandi. Tadqiqot davomida Alisher Navoiy, Munis va boshqa mumtoz ijodkorlar asarlaridagi nom birliklari bilan qiyosiy tahlillar olib borildi [5]. Tadqiqot natijalarini umumlashtirish jarayonida statistik va tavsifiy metodlardan ham foydalanildi. Toponim va antroponimlarning matndagi qo‘llanish miqdori, takrorlanish darajasi hamda funksional guruhlari aniqlanib, ular lingvopoetik va matnshunoslik jihatdan tasniflandi. Shu asosda Ogahiy ijodidagi nom birliklarining badiiy-estetik va tarixiy-filologik ahamiyati ilmiy jihatdan yoritildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari Muhammad Rizo Ogahiy devonlari va tarixiy asarlarida toponim hamda antroponimlarning muhim lingvopoetik va matnshunoslik birliklari sifatida faol qo‘llanilganligini ko‘rsatdi. Tahlillar davomida Ogahiy ijodida uchraydigan nom birliklari nafaqat tarixiy ma’lumot beruvchi vosita, balki matnning badiiy-estetik ta’sirchanligini oshiruvchi poetik unsur sifatida ham xizmat qilishi aniqlandi [6]. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, toponimlar Ogahiy asarlarida ko‘proq tarixiy-geografik makonni ifodalash bilan birga, muayyan madaniy va ma’naviy ramz vazifasini ham bajargan. Xususan, “Xiva”, “Xorazm”, “Buxoro”, “Hirot” kabi toponimlar ilm-fan, davlat markazi, siyosiy qudrat va ma’naviy muhit timsoli sifatida qo‘llangan [7]. Bu esa toponimlarning semantik qatlamida qo‘shimcha konnotativ ma’nolar mavjudligini ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida antroponimlarning qo‘llanishida ham muhim poetik xususiyatlar kuzatildi. Tarixiy shaxslar nomlari ko‘pincha epitet va sifatlashlar bilan birga qo‘llanib, matnning obrazliligini kuchaytirgan. Masalan, hukmdorlar nomiga “adil”, “jahongir”, “saxovatpesha” kabi sifatlarning biriktirilishi muallifning ularga bo‘lgan munosabatini ifodalashga xizmat qilgan [8]. Shu bilan birga, ayrim antroponimlar ramziy ma’noda qo‘llanib, badiiy umumlashtirish vositasi sifatida ham namoyon bo‘lgan.

Natijalar shuni ham ko‘rsatdiki, Ogahiy asarlaridagi toponim va antroponimlar matn kompozitsiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Nom birliklari voqealar rivojini bog‘lash, tarixiy ketma-ketlikni saqlash va matnning yaxlitligini ta’minlash vazifasini bajargan. Ayniqsa, tarixiy asarlarda geografik nomlarning aniq va izchil qo‘llanishi voqealarning real tarixiy makon bilan bog‘liqligini ko‘rsatishga xizmat qilgan [9]. Matnshunoslik tahlillari davomida turli qo‘lyozma nusxalarda ayrim toponim va antroponimlarning yozilishida fonetik hamda grafik tafovutlar mavjudligi aniqlandi. Masalan, ayrim manbalarda “Xorazm” shakli “Xwarezm” tarzida, “Muhammad Rahimxon” esa “Muhammad Rahim Bahodirxon” ko‘rinishida uchrashi kuzatildi. Bu kabi variantlar matn tarixini tiklash va qo‘lyozmalar genealogiyasini aniqlashda muhim ilmiy manba ekanligi tasdiqlandi [10].

Tahlillar davomida Ogahiy devonlaridagi ayrim toponimlarning poetik ramz sifatida qo‘llanishi ham aniqlandi. Masalan, “Hirot” go‘zallik va nafislik timsoli sifatida, “Buxoro” esa ilm-ma’rifat markazi sifatida tasvirlangan. Bu esa shoirning toponimlardan estetik vosita sifatida mahorat bilan foydalanganligini ko‘rsatadi [6]. Shuningdek, tadqiqot natijalari antroponimlarning xarakter yaratishdagi ahamiyatini ham ochib berdi. Tarixiy shaxslar nomlari bilan bog‘liq poetik ifodalar obrazlarning ijobiy yoki salbiy xarakterini yoritishda muhim uslubiy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Shu jihatdan antroponimlar matnning emotsional-ekspressiv ta’sirini kuchaytirgan [7]. Natijalarga ko‘ra, Ogahiy asarlaridagi nom birliklari eski o‘zbek adabiy tilining tarixiy rivojlanishini o‘rganishda ham muhim lingvistik manba hisoblanadi. Ayrim nomlarning qadimgi fonetik shakllari til taraqqiyotidagi o‘zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Bu esa Ogahiy merosining tilshunoslik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan katta ilmiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Muhokama

Muhammad Rizo Ogahiy devonlari va tarixiy asarlaridagi toponim hamda antroponimlarning lingvopoetik va matnshunoslik xususiyatlarini o‘rganish natijalari ushbu nom birliklari mumtoz matnning muhim poetik komponenti ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Ogahiy ijodida toponim va antroponimlar oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki tarixiy voqelikni badiiy ifodalovchi estetik vosita sifatida faol qo‘llangan [11]. Muhokamalar davomida toponimlarning poetik funksiyasi alohida e’tiborni tortdi. Xususan, “Xiva”, “Xorazm”, “Buxoro”, “Hirot” kabi joy nomlari matnda faqat geografik makonni emas, balki ma’naviy muhit, siyosiy qudrat va madaniy markaz tushunchalarini ham ifodalashi aniqlandi. Bu esa Ogahiy ijodida toponimlarning ko‘p qatlamli semantik birlik sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi [12]. Ayniqsa, shoirning ayrim toponimlarni metaforik ma’noda qo‘llashi matnning poetik ta’sirchanligini kuchaytirgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, antroponimlarning qo‘llanishida ham muhim lingvopoetik xususiyatlar mavjud. Tarixiy shaxslar nomlari ko‘pincha epitet va sifatlashlar bilan birga qo‘llanib, obrazlarning xarakterini ochib berishga xizmat qilgan. Masalan, hukmdorlar nomiga biriktirilgan “odil”, “jahongir”, “saxovatli” kabi sifatlar muallifning tarixiy shaxsga bo‘lgan ijobiy munosabatini ifodalasa, ayrim hollarda salbiy konnotatsiyali birliklar orqali tanqidiy munosabat ham aks ettirilgan [13]. Muhokama jarayonida Ogahiy asarlaridagi nom birliklarining matn kompozitsiyasidagi o‘rni ham muhim jihat sifatida baholandi. Toponim va antroponimlar voqealar ketma-ketligini bog‘lash, tarixiy davr ruhini tiklash hamda matnning yaxlitligini ta’minlash vazifasini bajargan. Ayniqsa, tarixiy asarlarda geografik nomlarning izchil va aniq qo‘llanishi voqealarning real tarixiy makonda yuz berganligini tasdiqlovchi muhim vosita bo‘lib xizmat qilgan [14].

Shuningdek, matnshunoslik nuqtayi nazaridan olib borilgan tahlillar qo‘lyozma nusxalar o‘rtasida ayrim fonetik va grafik tafovutlar mavjudligini ko‘rsatdi. Ayrim toponim va antroponimlarning turli variantlarda uchrashi matn tarixini tiklash va qo‘lyozmalar genealogiyasini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bu esa Ogahiy asarlarini tanqidiy matn asosida qayta nashr qilish zaruratini ham ko‘rsatadi [15]. Muhokamalar davomida yana bir muhim jihat sifatida Ogahiy asarlaridagi nom birliklarining milliy-madaniy xotirani saqlashdagi o‘rni qayd etildi. Toponimlar orqali Xorazm vohasining tarixiy-madaniy muhiti yoritilgan bo‘lsa, antroponimlar orqali o‘sha davrning siyosiy va ma’naviy hayoti aks ettirilgan. Shu sababli ushbu nom birliklari nafaqat lingvistik, balki tarixiy-madaniy manba sifatida ham alohida qimmatga ega [11].

Bundan tashqari, Ogahiy ijodida toponim va antroponimlarning poetik vosita sifatida qo‘llanishi mumtoz o‘zbek adabiyotining badiiy an’analarini davom ettirganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, Alisher Navoiy va Munis kabi ijodkorlar an’anasi Ogahiy asarlarida ham davom etib, nom birliklari poetik-estetik tafakkurning muhim elementi sifatida shakllangan [12]. Umuman olganda, muhokama natijalari Muhammad Rizo Ogahiy asarlaridagi toponim va antroponimlar lingvopoetik hamda matnshunoslik jihatdan katta ilmiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Ushbu birliklar orqali muallif tarixiy voqelikni badiiy talqin etgan, matnning estetik ta’sirchanligini oshirgan va milliy-madaniy xotirani saqlab qolishga xizmat qilgan. Shu sababli Ogahiy merosidagi nom birliklarini kompleks filologik asosda o‘rganish o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

Muhammad Rizo Ogahiy devonlari va tarixiy asarlaridagi toponim hamda antroponimlar nafaqat tarixiy axborotni yetkazuvchi nominativ birliklar, balki muhim lingvopoetik va matnshunoslik vositalari sifatida ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Ogahiy nom birliklaridan tarixiy voqelikni ifodalash, badiiy obraz yaratish va matnning estetik ta’sirchanligini oshirish maqsadida mahorat bilan foydalangan. Toponimlar orqali muallif muayyan tarixiy-geografik makonni tasvirlabgina qolmay, balki o‘sha hududlarning siyosiy, madaniy va ma’naviy muhitini ham aks ettirgan. Antroponimlar esa tarixiy shaxslarning xarakterini ochish, muallifning ularga bo‘lgan munosabatini ifodalash hamda matnning emotsional-ekspressiv xususiyatini kuchaytirishda muhim uslubiy vosita sifatida namoyon bo‘lgan.

Tadqiqot natijalari Ogahiy asarlaridagi nom birliklari matn kompozitsiyasining ajralmas qismi ekanligini ham ko‘rsatdi. Ular voqealar rivojini bog‘lash, tarixiy ketma-ketlikni saqlash va badiiy yaxlitlikni ta’minlash vazifasini bajargan. Shu bilan birga, qo‘lyozma nusxalarda uchraydigan fonetik va grafik tafovutlar matn tarixini tiklash hamda eski o‘zbek adabiy tilining xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba ekanligi aniqlandi. Ogahiy ijodidagi toponim va antroponimlar milliy-madaniy xotirani saqlashda ham muhim o‘rin tutadi. Ushbu nom birliklari orqali XIX asr Xorazm adabiy-madaniy muhiti, tarixiy shaxslar faoliyati va davr ruhiyati badiiy jihatdan yoritilgan. Shu sababli Ogahiy merosini lingvopoetik va matnshunoslik asosida o‘rganish o‘zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi hamda matnshunosligi rivojida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, Muhammad Rizo Ogahiy asarlaridagi toponim va antroponimlar o‘zining poetik-estetik imkoniyatlari, tarixiy-funksional vazifasi va matn tarkibidagi o‘rni bilan mumtoz o‘zbek adabiyoti tilining boyligini namoyon etuvchi muhim birliklar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ogahiy, M. R. (1971). *Ta’viz ul-oshiqin*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
2. Ogahiy, M. R. (1999). *Riyoz ud-davla*. Toshkent: Sharq nashriyoti.
3. Ogahiy, M. R. (2009). *Zubdat ut-tavorix*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
4. Jumaniyozov, T. (2021). *Ogahiy asarlarida tarixiy toponimlar va ularning lingvistik talqini*. Urganch: Xorazm nashriyoti.
5. Rahmonov, Q. (2020). *Ogahiy poetik mahorati*. Toshkent: Fan.
6. Matyoqubov, O. (2022). *O‘zbek matnshunosligi va qo‘lyozmalar tadqiqi*. Toshkent: Mumtoz so‘z.

7. Karimov, S. (2021). *Antroponimlarning lingvopoetik xususiyatlari*. Samarqand: Universitet nashriyoti.
8. Ahmedov, B. (2019). *O‘zbek mumtoz adabiyotida poetik birliklar tizimi*. Toshkent: Akademnashr.
9. Yo‘ldoshev, M. (2020). *Badiiy matn lingvopoetikasi*. Toshkent: Tafakkur.
10. Смирнов, В. А. (2021). *Текстология и историческая поэтика восточных рукописей*. Москва: Наука.